

ЦЕРКОВНЕ КРИМОЗНАВСТВО: НОВІ ГРАНІ АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

У статті на основі нових архівних матеріалів розкриваються маловідомі сторінки участі православного духовенства в охороні культурної спадщини Криму. Вказані фактори, що впливали на участь духовних осіб у дослідженні пам'яток. Виявлені аспекти відновлення середньовічних монастирів з ініціативи архієпископа Інокентія (Борисова). Репрезентовані розкопки Херсонеса, що проводилися ченцями. Охарактеризовані події, що сприяли археологічним дослідженням у Криму.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, духовенство, Херсонес, Крим, церковна археологія.

Серед аспектів історії кримознавства, що довгий час залишалися мало висвітленими, була історія православ'я в Криму. Значний корпус важливої інформації про життя суспільства та окремого специфічного стану в дорадянський час залишався невідомим. Серед таких лакун опинилася й проблема участі служителів культури в охороні культурної спадщини. Студіювання нового архівного корпусу джерел дозволило суттєво розширити уявлення про пам'яткоохоронну діяльність духовенства та об'єктивно визначити його місце у кримському краєзнавстві.

Від самого створення Херсоно-Таврійської єпархії (9 травня 1837 р.) православне духовенство проявило зацікавленість місцевими християнськими старожитностями. Велика єпархія вимагала невтомної турботи та піклування, тому на місцеву кафедру призначалися ієрархи, котрі володіли організаторськими здібностями та високою освіченістю. Першим головою новоствореного церковного округу став архієпископ Гавриїл (в миру – Василь Федорович Розанов), людина ерудована і жваво зацікавлена історією. Однак справжній розквіт Херсоно-Таврійської єпархії, в тому числі і в аспекті охорони культурної спадщини, пов'язаний з діяльністю преосвященного Інокентія (в миру – Івана Олексійовича Борисова) [1].

Під час першого візиту до Криму увагу ієрарха привернули руїни культових об'єктів, насамперед Інкермана [2]. Ідея відновлення пам'яток на місці середньовічних обителів повністю захопила преосвященного. Підготовча робота з цього приводу в Криму почалася влітку 1849 року. Основну її частину було проведено одним із найближчих сподвижників преосвященного Інокентія – сімферопольським протоієреєм, настоятелем Олександрівсько-Невського собору, Михайлом Кононовичем Родіоновим. Фактично до 1859 р.

цей священнослужитель перебував на вищому щаблі церковної ієрархії в Таврії, що не мала на той час самостійної архієрейської кафедри. Перебуваючи на чолі кримського духовенства, він був вірним і благонадійним помічником єпископів Херсонських і Таврійських [3]. 9 серпня 1849 р. М. К. Родіонов представив на розсуд і розпорядження преосвященного Інокентія рапорт, до якого додавалося прохання, складене мешканцями Сімферополя, Бахчисарая та інших навколишніх місць про заснування скиту в Бахчисарайській Успенській скелі і про відкриття на горах Кримських кіновій за зразком обителів, що існували на горі Афон у Греції. Пропонувалося першочергово відновити скит в Успенській скелі поблизу Бахчисарая, а згодом ще кілька об'єктів по всьому півострову, зокрема в Інкермані, Козькій та Судацькій долинах, поблизу Старого Криму, неподалік гори Кизилташ, в урочищі Катерлез тощо [4]. Цей документ, який підписало близько 250 осіб, мав стати обґрунтуванням для твердження про потреби православного населення Криму у створенні духовних центрів, що могло стати важливим аргументом для Святійшого Синоду.

У «Проханні мешканців Бахчисарая, містечка Алушти та інших сусідніх міст і селищ» уперше з'являється словосполучення «Російський Афон», що стало назвою для проекту архієпископа Інокентія з відновлення середньовічних обителів. У резолюції на рапорті-проханні преосвященний Інокентій просив Херсонську духовну консисторію вникнути в суть проекту і поміркувати, чи може він бути виконаний, і в якому вигляді, якої духовної користі можна очікувати від його виконання, і чи варто звертатися з цією пропозицією до Святійшого Синоду [5]. Для з'ясування додаткових обставин у справі консисторія звернулася до протоієрея М. К. Родіонова з

проханням відповісти на питання: як далеко від Бахчисарая знаходиться Успенський скит, кому належить земля поруч, якої користі чекати, що собою являє скеля і скільки осіб там уміститься на проживання [6]. 27 жовтня 1849 р. помічник Інокентія відправив ґрунтовний рапорт із відповідями [7] Після цього рапорту Херсонська духовна консисторія прийняла позитивне рішення, і проект відтворення обителей був переданий до Святійшого Синоду.

Оформлення відповідних документів сповільнило ініціативи преосвященного Інокентія, але не зупинило їх. Думка про відкриття обителей не полишала архієпископа. Головну складність у реалізації своєї ідеї Інокентій бачив у пошуку людей, готових до чернечого життя. Проблемою залишалася також неможливість глави Херсоно-Таврійської єпархії постійно бути присутнім у ввіреному церковному окрузі. В цей час у листуванні архієпископа Інокентія з'явилося словосполучення «прожект кримський» [8]. Очевидно, що під ним малася на увазі «Записка про відновлення стародавніх святих місць по горах кримських», схвалена Святійшим Синодом і затверджена імператором. Вона стала ключовим документом у справі відродження християнських святинь у Криму. В ній підкреслювалося, яке значення мало б відновлення обителей. Щоб забезпечити знання минулого можливими відвідувачами краю, планувалося, що одним із занять майбутніх ченців кримських обителей буде збирання історичних переказів і опис старожитностей [9].

Підвищена увага архієпископа Інокентія була прикута до Херсонесу. Ієрархові важливо було знайти місце хрещення князя Володимира. Він уважно стежив за публікаціями про християнські старожитності Криму. У своїх дослідженнях владика зацікавився припущенням М. Н. Мурзакевича про залишки великого храму в центральній частині городища як про територію, де відбулася важлива для Русі подія [10]. Вперше учений згадав про фундамент стародавньої культової споруди в своїй статті, що була надрукована 1837 р. на сторінках «Журналу міністерства народної освіти» [11]. Гіпотеза М. Н. Мурзакевича підкріплювалася яскравим описом руїн Херсонеса в праці швейцарського мандрівника Фредеріка Дюбуа де Монпере [12], яка, напевно, була відома освіченому архіпастиреві. Не зовсім доказове для вчених місце хрещення князя Володимира не викликало сумнівів у ієрарха (спираючись на свідчення про херсонеські руїни, він знаходив підтвердження свого погляду). На згадку про зна-

менну подію архієпископ Інокентій вирішив відновити в Херсонесі величний храм. За підтримкою владика знову звернувся до командувача Чорноморським флотом. 24 січня 1851 р. М. П. Лазарев писав преосвященному про свою принципову згоду з цією пропозицією [13]. Стежив владика і за археологічними роботами, що проводилися тоді в Херсонесі. Так, 3 березня 1851 р. А. Г. Лебединцев інформував архієпископа Інокентія, що генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас, який проводив аматорські розкопки на території городища, оголосив священнослужителю, що в Херсонесі знайдені сліди нової церкви, довжиною 13,5 сажнів, шириною – 5,5 [14].

Значною сторінкою в історії вивчення Херсонеса стали розкопки видатного вченого графа Олексія Сергійовича Уварова. Важливу роль у цьому відіграло доброзичливе ставлення преосвященного Інокентія до археолога. Ще 1848 р., незабаром після призначення святителя на Херсоно-Таврійську кафедру, професор М. П. Погодін рекомендував йому молодого історика, який прибув до Криму для проведення археологічних досліджень [15]. Проте повноцінне співробітництво вченого з представниками православної церкви почалося 1853 р., коли О. С. Уваров був відряджений Міністерством імператорського двору на Південь Росії для відшукування там цінних предметів старовини. Архієпископ Інокентій дозволив досліднику здійснювати археологічні розвідки в місцевості Херсонесу, з умовою, що знайдені речі поповнюватимуть сховища місцевих старожитностей. Уже після початку робіт Святійший Синод наказав речі, пов'язані з християнською церквою, залишати в обителях, а решту – відправляти до Ермітажу [16].

Відкриття нових об'єктів у Херсонесі викликали зацікавлення владика Інокентія. У листі від 28 листопада 1853 р. протоієрей А. Г. Лебединцев інформував його про розкопки графа О. С. Уварова в Херсонесі. О. Уваров на березі моря виявив храм, опис якого наводив в листі А. Г. Лебединцев. Знайдені речі вчений не забрав з собою, а за описом залишив на місці. Для них спорудили спеціальне велике приміщення, що зачинялося від сторонніх осіб [17]. 6 грудня 1853 р. вже сам археолог у листі до владика Інокентія докладно описав свої знахідки [18]. На думку відомого знавця кримських старожитностей О. Л. Бертъє-Делагарда, знайдена О. С. Уваровим базиліка – «найкрасивіша, стародавня і найбільша з усіх відомих до цього часу цер-

ков» [19]. Незважаючи на значимість відкриттів, дослідження графа О. С. Уварова в Херсонесі, на жаль, не мали продовження.

Істотно розширює уявлення про діяльність преосвященного Інокентія його листування, яке відклалося у Відділі рукописів РНБ. Природно, що в епістолярній спадщині священика зафіксовано й обговорення проекту про «Російський Афон» у Криму. Найповніше це питання висвітлено в листуванні архієпископа Інокентія з великим князем Костянтином Миколайовичем. Цілком логічним видається звернення ієрарха до другого сина імператора Миколи I, адже без сприяння правлячої династії масштабний задум церковного діяча не мав шансів на реалізацію. Слід звернути увагу на те, що в листах постійно підкреслювалася політична значимість відтворення православних духовних центрів на південних рубежах імперії. 17 січня 1852 р. Костянтин Миколайович звернувся до архієпископа Інокентія з листом, в якому цікавився устроєм монастирів у Криму [20]. У посланні від 27 лютого 1852 р. владики з радістю відзначив той факт, що кримські обителі привернули увагу представника правлячої династії. Ієрарх повідомляв, що святині, хоча і повільно, але постають із тисячолітніх руїн. Священик доводив до відома Костянтина Миколайовича, що наприкінці 1851 р. він підготував подання до Святійшого Синоду з проханням про дозвіл на передачу з морського до єпархіального відомства руїн Херсонеса та Інкермана з метою влаштування там чернечих кіновій. В Інкермані для реалізації цього задуму передбачалося використовувати два малих стародавніх вирубаних у скелі храми, що вимагали тільки невеликого виправлення, а в Херсонесі – відновити в первісному вигляді церкву, де імовірно відбулося хрещення князя Володимира [21]. Захоплений розповідями преосвященного Інокентія, великий князь Костянтин Миколайович чимало зробив для підтримки будівництва культових споруд у Криму, особливо в Херсонесі.

Малодослідженою до останнього часу залишалася і тема участі Херсонеського монастиря Св. Володимира у дослідженні городища. Відображення у науковій літературі знаходили хіба що конфлікти ченців із завідуючим розкопками Археологічної комісії К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Проте значна кількість значущих сюжетів була невідомою науковій спільноті. Завдяки пошукам у провідних архівах та бібліотеках України й Російської Федерації, сьогодні можна говорити про суттєве доповнення цієї теми новою інформацією.

Один із перших керівників Херсонеської обителі архімандрит Євгеній намагався привернути увагу багатьох наукових організацій до здійснюваних монастирем розкопок. Зокрема, 25 травня 1868 р. він взяв участь у засіданні Російського археологічного товариства в Санкт-Петербурзі. У своїй доповіді настоятель висвітлив археологічні роботи, що проводилися обителлю. На закінчення архімандрит Євгеній показав присутнім дослідникам літографований план вироблених на місці стародавнього Херсонеса розкопок і малюнок нового храму. Присутні на засіданні Російського археологічного товариства висловили архімандриту Євгенію щиру подяку за повідомлення настільки цікавих відомостей і вирішили довести про це до відома загальних зборів [22].

Одним із головних своїх завдань херсонеський архімандрит бачив створення сховища, або музею, для старожитностей. Відразу слід звернути увагу на нечіткість визначення дефініції «музей» в XIX ст. Тоді це поняття означало переважно зібрання артефактів, або безпосередньо приміщення для цього зібрання. При цьому наукової обробки колекції часто навіть не передбачалося [23]. Згідно з відомостями рапорту архімандрита Євгенія від 7 червня 1873 р. на ім'я архієпископа Таврійського Гурія, монастирський музей було засновано в Херсонесі 1859 р. [24].

Подією, яка передувала відкриттю, став прийом у імператора, на якому був присутній архімандрит. За його словами, Олександр II висловив розчарування тим, що деякі херсонеські старожитності були вивезені в Ермітаж. На думку імператора, їм краще було б залишатися в Криму. Тоді ж було схвалено пропозицію про облаштування музею в Херсонесі. Значну частину експонатів монастирського давньосховища становили артефакти, знайдені незабаром після Кримської війни, при плануванні місцевості для храму, а також при будівництві деяких будівель [25]. В одному з перших докладних описів, складених архімандритом Євгенієм, зазначалося, що музей влаштовано у вигляді оранжереї, в якій між рослинами розташовувалися викопані пам'ятки старовини, а саме зібрання монет, невеликі ікони, складні хрести, різноманітне церковне приладдя та речі з домашнього побуту [26].

1872 р. в пам'ять 200-річчя від дня народження імператора Петра Першого в Москві було влаштовано Політехнічну виставку. Однією з її експозицій повинен був стати Севастопольський відділ, який передбачалося присвятити обороні міста під час

Кримської війни. У числі представлених у цьому відділі виставки предметів організатори хотіли бачити й артефакти, що зберігалися в монастирському музеї. Питання про долю старожитностей вирішувалося на вищому церковному рівні – 11 січня 1872 р. був підготовлений відповідний указ Святійшого Синоду, адресований Таврійському архієпископу Гурію, про дозвіл Севастопольському відділу майбутньої Політехнічної виставки в Москві перенести туди історичні пам'ятки з Херсонеського монастиря [27]. З виставки старожитності так і не повернулися, що фактично ліквідувало монастирську колекцію старожитностей.

Важливою для врахування досвіду взаємовідносин між духовенством та науковцями є приклад статті О. Хазарського «Русская Троя», що була опублікована в «Московских ведомостях» 1902 року. Журналіст відвідав Херсонес, спостерігав за ходом розкопок і поспілкувався з К. К. Косцюшко-Валюжиничем. О. Хазарського стурбував факт призупинення робіт біля монастирської стіни у зв'язку принциповою незгодою на це настоятеля монастиря. У статті наводився опис розмови К. К. Косцюшко-Валюжинича з керівництвом Херсонеської обителі, що демонстрував корисливі інтереси духовенства при розв'язанні непорозумінь у ході проведення дослідницьких робіт [28]. Обурений публікацією, єпископ Таврійський Миколай (Зіоров) 24 жовтня 1902 р. звернувся до Археологічної комісії. Він скаржився, що повідомлення О. Хазарського є невірним і надзвичайно образливим для керівника Таврійської єпархії. Владика знову згадав про нібито нешанобливе ставлення К. К. Косцюшко-Валюжинича до могил християн, а також до церковної старовини [29].

У листопаді того ж року К. К. Косцюшко-Валюжинич відповів на всі звинувачення преосвященного Миколая у своєму листі до Археологічної комісії. Він зазначив, що хоча стаття О. Хазарського і написана на підставі його слів, однак передає їх у досить спотвореному вигляді й не містить нічого образливого для єпископа. Дуже емоційно Карл Казимирович висловився з приводу незрозумілих звинувачень глави єпархії – після позитивного запису в книзі для гостей і його схвального відгуку в бесіді з митрополитом Антонієм [30]. Археолог наголошував, що всі знайдені останки були поховані в спеціальній братській могилі. Також він уточнював, які саме знахідки можна вважати «священними старожитностями». Якщо всі предмети церковного начиння і належать стародавнім храмам, то, на думку вчено-

го, потрібно було б створювати спеціальну систему розкопок. За його словами, за 15 років розкопок виявлено лише один «священний предмет» – срібний ковчег із мощами невідомого святого, що був переданий до собору Св. Володимира [31]. Для доказу колись доброзичливого ставлення єпископа Миколая до себе К. К. Косцюшко-Валюжинич наводив відгук церковного ієрарха про херсонеські розкопки, записаний у книзі для відвідувачів Складу місцевих старожитностей 1902 р. [32].

Епізод, що демонструє ставлення окремих представників духовенства до християнських старожитностей і можливостей їхнього використання, припадає на роки перебування на Таврійській кафедрі архієпископа Мартініана (Муратовського). Він пов'язаний із так званим «тисячоліттям» Балаклавського Георгіївського монастиря. 15 січня 1891 р. настоятель цієї обителі ігумен Никандр (Чуватін) звернувся з рапортом до преосвященного Мартініана, в якому пропонував відзначити тисячоліття заснування монастиря і скаржився на неготовність до цієї урочистої події [33]. Настоятель пропонував улаштувати крамницю біля входу в обитель за прикладом Соловецького монастиря та інших духовних центрів. Чернеча ініціатива не знайшла підтримки у владики, і 23 травня 1891 р. з'явилася архіпастирська резолюція з відмовою святкування через відсутність наукових підстав для цього [34]. Дійсно, питання про дату заснування обителі обговорювалося серед учених, і найбільш послідовно спростовував думку ігумена Никандра О. Л. Бертьє-Делагард, який підготував з цього питання дослідження з показовою назвою «К истории христианства в Крыму: мнимое тысячелетие» [35]. Незважаючи на відмову єпархіального начальства, настоятель обителі підготував відозву про відновлення стародавньої печерної церкви [36]. Більше того, 21 вересня 1891 р. ігумен Никандр зустрівся в Гурзуфі з К. П. Побєдоносцевим, і той передав дві тисячі карбованців на потреби та покриття витрат на святкування тисячоліття обителі. Наступного дня обер-прокурор Святійшого Синоду відвідав монастир, зазначивши, що місцева церква маломістка, крім того ризниця знаходиться в незадовільному стані [37].

Роботи з підготовки обителі до передбачуваного ювілею розпочалися з початку 1891 року. 28 січня 1891 р. ігумен Никандр звернувся з рапортом до преосвященного Мартініана, де по-

відомляв про проведені роботи та знахідки, що їх супроводжували, в тому числі про печеру та скарб із 75 стародавніх срібних монет невідомого походження і часу [38]. На це повідомлення пройшла архіпастирська резолюція, в якій секретарю Таврійської духовної консисторії пропонувалося передати п'ять надісланих монет до Таврійської вченої архівної комісії, а п'ять – відправити до одного з петербурзьких музеїв [39].

28 серпня 1891 р. таврійський єпархіальний архітектор К. Дорошенко спільно з настоятелем монастиря зробили огляд печери. Щодо проекту відновлення церкви спостерігачі дійшли висновку, що проект має виконуватися у візантійському стилі. Його підготували архітектори Микола Михайлович Чагін і Валентин Августович Фельдман. Реставраційні роботи в печерному храмі почалися вже після святкових заходів і були завершені 1893 року. 14 вересня 1891 р. при значному зібранні парафіян і гостей відбулося святкове богослужіння, яке провів владика Мартиніан. На честь тисячоліття на Георгіївській скелі братія спорудила невеликий пам'ятник у вигляді хреста. Крім реконструкції об'єктів і проведення урочистих заходів, до ювілею в художній фототипії А. І. Вільборга в Санкт-Петербурзі було замовлено тисячу примірників альбомів із видами монастиря.

Варто зазначити, що 1908 р. на території Георгіївського монастиря при проведенні робіт по розбивці городу та розчищенні ділянки для влаштування келій ченці віднайшли невелику печерну церкву. Незабаром цей стародавній храм оглянули А. І. Маркевич і М. І. Скубетов, які датували пам'ятку IX ст. Проте подальші дослідження культової споруди не проводилися, вона була знову засипана землею [40].

Важливим видом краєзнавчої роботи духовенства Криму стало складання і видання описів монастирів. Зазвичай вони виконували функції своєрідних путівників для паломників. Такі книги та брошури стали з'являтися майже відразу після відновлення монастирів, у 60-х роках XIX ст. Першим таким виданням стало «Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии», складене ієромонахом Єфремом і видане в Москві 1861 р. [41]. Структура опису духовних центрів була стандартною: обов'язкова історична довідка, де підкреслювалося, які святі були в цій місцевості, описи видатних споруд, кілька фотографій із зображенням монастирських бу-

дівель, маршрут проїзду до обителі. Наприклад, у праці «Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь» наводиться докладна інформація про всі зміни в житті духовного центру, про внесок настоятелів у розвиток монастиря [42]. Коли описи виходили за межами Таврійської єпархії, то вони, в першу чергу, запрошували читачів відвідати обитель. «Кожному, хто приїжджає до Криму – до Севастополя – вкажуть на Инкерман, як на цікаве історичне місце, варте неодмінного відвідування мандрівника...», – так починається книга «Инкерман и Инкерманская священикомученика Климента киновия в Крыму», яка була надрукована в Одесі й витримала три перевидання [43]. Всього було підготовлено близько трьох десятків таких видань, автори найвідоміших із них – настоятелі монастирів: Алексій (Кизильтаська киновія), Діонісій (Бахчисарайський Успенський скит), Никанор (Херсонеський монастир Св. Володимира), Никон (Балаклавський Георгіївський монастир). Деякі описи публікувалися анонімно. На замовлення монастирів видавалися також поштові листівки із зображенням їхніх будівель і місцевих пейзажів. Традиційно кошти, отримані від продажу такої продукції, йшли на користь обителі.

Із представників таврійського духовенства найактивнішу роботу з дослідження історії та церковних старожитностей Південно-Східного Криму проводив священник Валентин Томкевич [44]. Із Судацьким приходом пов'язані його найзначніші успіхи в пастирській та науковій діяльності.

Інтерес, зокрема, становить механізм отримання дозволу на реконструкцію храмів Таврійської єпархії. Посередником у таких питаннях традиційно виступала місцева духовна консисторія. Саме за її клопотанням було вирішено питання про ремонт грецької церкви в селі Кози, Феодосійського повіту (нині – селище Сонячна Долина). У листі консисторії до Археологічної комісії від 16 серпня 1900 р. повідомлялося: священник Валентин Томкевич звітував, що в селищі є старовинна грецька церква, зовсім запущена й напіврозвалена, і що місцеве церковнопарафіяльне братство бажає провести належний ремонт [45]. У відповіді представники Комісії зажадали докладного опису стану церкви, її малюнків і фото, а також проект передбачуваних робіт [46]. 11 січня 1901 р. «Описание древней Козской церкви во имя Св. пророка Ильи, построенной греками в дер. Козах Феодосийского уезда Таврической губернии», підготоване В. Томкевичем і доповне-

не зробленими ним малюнками, було відправлене до Санкт-Петербурга [47].

Керівництво Археологічної комісії 29 січня 1901 р. звернулося до визнаного фахівця з церковних старожитностей професора Санкт-Петербурзької духовної академії Миколи Васильовича Покровського з проханням скласти висновок щодо запропонованого опису та з питання про ремонт храму [48]. У відповіді від 13 лютого 1901 р. вчений зазначив, що збереження церкви буде дуже бажаним. Унаслідок цього 24 лютого 1901 р. представники Археологічної комісії підготували лист до Таврійської вченої архівної комісії, в якому просили оглянути церкву в Козах і спостерігати за її ремонтом. Незабаром оглянув церкву А. І. Маркевич. Він дійшов висновку, що ремонт збереже цей об'єкт від загибелі [49]. Бажаючи більше дізнатися про церкву в Козах, 7 листопада 1901 р. Археологічна комісія направила запит до відомого археолога і нумізмата О. Л. Бертьє-Делагарда. 22 грудня 1901 р. дослідник підготував відповідь. Після особистого огляду вчений встановив, що церкву побудовано не раніше XVIII ст. в стилі вірменських культових споруд, проте точно визначити, грецька вона чи вірменська, неможливо, оскільки в ній немає жодних написів. Лише через рік у відношенні Археологічної комісії до Таврійської духовної консисторії від 31 січня 1902 р. повідомлялося про повноваження О. Л. Бертьє-Делагарда в радах з ремонту церкви [50]. У відповідному листі археолога від 6 серпня 1902 р. повідомлялося, що він був у Козах і, ретельно оглянувши будівлю, дійшов висновку, що нічого гідного уваги в церкві немає, як і написів, тому що камінь, з якого побудований будинок – це поганий піщаник, на якому немає можливості вирубати і зберігати написи. Також краєзнавець зробив детальну зйомку церкви [51]. Відповідно до рекомендацій О. Л. Бертьє-Делагарда церкву незабаром відремонтували.

Багато в чому унікальним прикладом є звернення священника В. Томкевича до Археологічної комісії з питання організації розкопок у його парафії. Це чи не єдиний випадок, коли духовній особі було дозволено проводити археологічні розкопки з офіційною видачею відкритого листа, без залучення Таврійської духовної консисторії. 24 січня 1907 р. В. Томкевич звернувся до наукової організації з проханням дозволити йому проводити археологічні розкопки в межах району Ускут – Судак – Отузи, з умовою, що про кожну з робіт він буде представляти до Комісії звіти. У відповідному листі від 14 лютого 1907 р. Комісія просила служителя повідомити їй, чи не проводив він раніше археологічних розкопок, де саме і чи було надруковано звіт про ці розкопки, а також які пам'ятки або могильники планувалися до дослідження в заявленому районі [52]. 5 березня 1907 р. В. Томкевич відповів Комісії, що археологічних розкопок ще не проводив. Він планував до розкопки могильники в районі його приходу, на цвинтарі села Кози, а також відкрите служителем поблизу Токлука кладовище [53]. Обговоривши отриману заяву, Комісія не зустріла перешкод до видачі В. Томкевичу відкритого листа, який планувалося відправити після отримання від нього згоди на дотримання умов для осіб, які проводили розкопки на власні кошти, і просила негайно повідомляти про важливі відкриття [54]. 7 травня 1907 р. священнику був виданий відкритий лист, що давав право проводити розкопки впродовж 1907 р. До нього додавалися щоденник розкопок і бланки для занесення можливих знахідок [55].

Творча спадщина духовних осіб не втратила свого наукового та практичного значення на сучасному етапі розвитку історичної науки. Діяльність православного духовенства з охорони, опису та популяризації пам'яток старовини є невід'ємною частиною загального краєзнавчого руху в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму : друга половина XIX – початок XX ст. / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133.
2. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800–1857 / Н. М. Востоков // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 675.
3. Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый

уголок» : церковное крымоведение (1837–1920) / В. В. Калиновский ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего ; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь: Антиква, 2012. – С. 72–73. – (Серия : «Библиография крымоведения» ; вып. 18).

4. Державний архів в Автономній Республіці Крим (м. Сімферополь), ф. 118, оп. 1, спр. 5780, арк. 2.

5. Там само, арк. 11–12.

6. Там само, арк. 16–17.
7. Там само, арк. 20–23.
8. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800–1857 / Н. М. Востоков // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 682–683
9. Записка о восстановлении древних святых мест по горам крымским // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – № 5. – С. 95.
10. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф. 19, оп. 1, д. 67, арк. 22.
11. Мурзакевич Н. Н. Поездка в Крым в 1836 году / Н. Н. Мурзакевич // Журнал министерства народного просвещения. – 1837. – № 3, отд. 4. – С. 647.
12. Дюбоа-де-Монпере Ф. Путешествие вокруг Кавказа, по Черкессии и Абхазии, Мингрелии, Грузии, Армении и Крыму / Дюбоа-де-Монпере // Библиотека для чтения. – 1839. – Т. 35, отд. 3. – С. 93–154 ; Т. 36, отд. 3. – С. 1–36; 1840. – Т. 39, отд. 3. – С. 185–224.
13. Російська національна бібліотека, відділ рукопису (далі – РНБ ВР), ф. 313, спр. 41, арк. 42.
14. Там само, арк. 89 зв.–91.
15. Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / А. И. Маркевич // ИТУАК. – 1901. – № 31. – С. 32.
16. [Гроздов А. В.] Историческая записка о Херсонесском Св. Равноапостольного великого князя Владимира монастыре / А. В. Гроздов // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 83–86.
17. РНБ ВР, ф. 313, спр. 39, арк. 185–186.
18. Там само, д. 37, арк. 318–319.
19. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 67, арк. 32.
20. РНБ ВР, ф. 313, спр. 37, арк. 143–144.
21. Там само, арк. 108.
22. Евгений. Оразвалинах древнего Херсонеса / Евгений // Известия имп. Русского археологического общества. – 1872. – Т. 7. – Стб. 224–225.
23. Равикович Д. А. Музейные деятели и коллекционеры в России (XVIII – нач. XX в.) / Д. А. Равикович // Музееведение : концептуальные проблемы музейной энциклопедии / НИИ культуры. – М., 1990. – С. 13–29.
24. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 10, арк. 25.
25. [Иванов А. В.] Херсонесский первоклассный монастырь святого равноапостольного великого князя Владимира, в Херсонесе Таврическом (древнем Корсуне) / А. В. Иванов. – Симферополь, 1910. – С. 67.
26. Евгений. Херсонес, возникающий из вековых развалин / Евгений // Современная летопись. – 1868. – № 18. – С. 4–5.
27. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 10, арк. 16.
28. Институт історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1902 р.), спр. 2, арк. 139.
29. Там само, арк. 140, 140 зв., 142.
30. Там само, арк. 173–176.
31. Там само, арк. 176.
32. Там само, арк. 177.
33. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 181, арк. 1–1 зв.
34. Там само, арк. 3.
35. Бертъе-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму : мнимое тысячелетие / А. Л. Бертъе-Делагард // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. 28, отд. 1. – С. 1–108.
36. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 181, арк. 6
37. Там само, арк. 9–10.
38. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 175, арк. 2.
39. Там само, арк. 5.
40. Маркевич А. И. Вновь открытый пещерный храм в Георгиевском Балаклавском монастыре / А. И. Маркевич // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 102–104.
41. Ефрем. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии / Ефрем. – М., 1861. – 24 с.
42. Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь. – М., 1900. – 15 с.
43. Инкерман и Инкерманская священномученика Климента киновиа в Крыму : в пользу Инкерманской обители Климента в Крыму. – Одесса, 1901. – 28 с.
44. Непомнящий А. А. Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (XIX – начало XX века) / А. А. Непомнящий // Церковные древности : сб. материалов III Межд. конф. «Церковная археология : литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь : Универсум, 2005. – С. 103–140.
45. Институт історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 201, арк. 1.
46. Там само, арк. 2.
47. Там само, арк. 4–6.
48. Там само, арк. 7.
49. Там само, арк. 10–10 зв.
50. Там само, арк. 16.
51. Там само, арк. 17–17 зв.
52. Институт історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1907 р.), спр. 47, арк. 2.
53. Там само, арк. 3–3 зв.
54. Там само, арк. 4.
55. Там само, арк. 6.

Непомнящий А. А., Калиновский В. В.

Церковное кримо́ведение: новые грани актуальной темы

В статье на основе новых архивных материалов раскрываются малоизвестные страницы участия православного духовенства в охране культурного наследия Крыма. Указаны факторы, которые влияли на участие духовных лиц в исследовании памятников. Выявленные аспекты восстановления средневековых монастырей по инициативе архиепископа Иннокентия (Борисова). Представлены сведения о раскопках Херсонеса, проводившихся монахами. Охарактеризованы события, которые способствовали археологическим исследованиям в Крыму.

Ключевые слова: охрана культурного наследия, духовенство, Херсонес, Крым, церковная археология.

Andre Nepomnyaschy, Vladimir Kalinovskiy

Church research Crimea: new aspects of the actual theme

On the basis of new archival material reveals little-known pages of the Orthodox clergy participation in the protection of the cultural heritage of the Crimea. Where indicated factors, which affected the participation of clergy in the study sites. Were identified aspects of reconstruction of medieval monasteries on the initiative of Archbishop Innocent (Borysov). Presented excavations by Chersonese, which held by monks. Described the events that contributed to the archaeological research in the Crimea.

Key words: protection of cultural heritage, clergy, Chersonesos, Crimea, church archeology.

УДК 94 (477.75:512.145)

Марія Ярмоленко (м.Ізмаїл)

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: ПРОБЛЕМИ МОВИ ТА ІСТОРИЧНОЇ ТОПОНІМІКИ

Аналізуються особливості національно-культурного життя кримських татар в останнє двадцятиліття. Акцентовано увагу на проблемі історичних топонімів, які були втрачені за радянської доби.

Ключові слова: кримські татари, Україна, мова, історичні топоніми.

Крим – чи не найпривабливіший туристичний регіон України, який славиться пам'ятками античної доби, архітектурними палацами XIX – початку XX ст., величними печерними монастирями і містами, оригінальними музичними і театральними фестивалями, міжнародними автоперегонами[1]. Втім, у цьому регіоні є й чимало соціально-культурних проблем, зокрема у кримських татар, які в останні десятиліття почали повертатися на свою малу Батьківщину.

Як відомо, в 1954 р. Кримська область ввійшла до складу УРСР. 26 квітня 1954 р. був прийнятий Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У 1959 р. співвідношення основної частини населення Криму склали росіяни (71,4 %), українці (22,3 %), кримські татари (2,0 %) [2]. У 1970 р. чисельність росіян у структурі населення Криму дещо зменшилася (67,3 %), а українців збільшилася (26,5 %), незначною була частка білорусів (2,2%) та євреїв (1,4%).

У 1977 р. чисельність населення Кримської області зросла до 2 млн. 95 тис. (порівняно з 1940 р. – збільшилася на 1 млн. 169 тис. осіб). Основне населення склали росіяни [3].

Згідно із Всесоюзним переписом населення 1989 р. в Криму проживало 2 млн. 500 тис. осіб – представники 120 національностей, з яких 1 млн. 69 тис. росіян, 719 тис. українців, 44 тис. 200 кримських татар (1,7 %) [4]. Порівняно з 1959 р. динаміка основного населення Криму виявилася незначною: росіяни склали 67,0 %; українці – 25,8 %; кримські татари – 1,3[5].

Особливе місце у структурі та етносоціокультурних процесах Криму займають кримські татари – етнічне населення Кримського півострова. У результаті депортації (понад 180 тис. осіб) у травні 1944 р. кримські татари позбулися державних і суспільних інститутів, які визначали розвиток національної культури та освіти. Ліквідація національної системи освіти зву-